

К. С. Ліпатов

**ФАКТ ПОСМЕРТНОЇ ТРЕПАНАЦІЇ ЧЕРЕПА В
СЕРЕДНЬОМУ ГАЛЬШТАТІ НИЖНЬОГО ПОДУНАВ'Я
(за матеріалами городища "Картал-посад")**

В 2004 р. під час розкопок городища "Картал-посад", Нижньо-дунайською археологічною експедицією (керівник — І. В. Бруяко ¹) на північно-східному розкопі було знайдено поховання № 4, що належало зрілому чоловіку та датується VIII — VII ст. до н. е. Вік смерті — 4550 років. Індекс облітерації черепних швів — 3, 37. За загальною будовою наданий череп масивний, мезокефальний, в доброму стані. Індивідуальні розміри та показники черепа надані у таблиці 1 ².

Таблиця 1

Індивідуальні проміри черепа з поховання № 4, "Картал-посад"

Мартін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
23а	Горизонтальне коло (через <i>oph</i>)	530
23	Горизонтальне коло (через <i>g</i>)	541
	Горизонтальне коло (через <i>g - i</i>)	520
1	Поздовжній діаметр	193
2	Діаметр <i>g-i</i>	176
5	Довжина основи черепа	102
7	Довжина потиличного отвору	32,72
8	Поперечний діаметр	147
9	Найменша ширина лобу (<i>no ft</i>)	100,19
10b	Найбільша ширина лобу (<i>no st</i>)	118,85
11	Ширина основи черепа	125,7
12	Ширина потилиці	118,14
13	Сосцеподібна ширина	110,49
16	Ширина потиличного отвору	27,47
17	Висотний діаметр (через <i>b</i>)	139,5
Г/Ж	Висотний діаметр (через <i>antb</i>)	143,5
24	Поперечна дуга	326
25	Сагітальна дуга	390
26	Лобна дуга	132
27	Тім'яна дуга	132
28	Потилична дуга	131
29	Лобна хорда	117,42
30	Тім'яна хорда	117,36
31	Потилична хорда	102,91
40	Довжина основи обличчя	97,88
43	Верхня ширина обличчя	110,32
45	Вилицьовий діаметр	133,37
46	Середня ширина обличчя	96,69
47	Повна висота обличчя	114,75
48	Верхня висота обличчя	71,28
49 а; DC	Дакріальна ширина	26,72
51	Ширина орбіти (<i>mf — ек</i>)	43,97
51а	Ширина орбіти (от <i>d</i>)	40,11
52	Висота орбіти	36,89
54	Ширина носа	23,42
55	Висота носа	52,04
FC	Глибина іклової ямки (1-3)	2
60	Довжина альвеолярної дуги	53,06
61	Ширина альвеолярної дуги	59,93

Мартін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
62	Довжина піднебіння (по <i>sta</i>)	51,13
63	Ширина піднебіння	38
65	Мищелкова ширина н.щ.	120,37
66	Кутова ширина (по <i>go</i>)	110,36
67	Передня ширина нижньої щелепи	48,26
68	Проекційна довжина від кутів н.щ.	70,92
69	Висота сімфізу (<i>gn - id</i>)	32,22
69(3)	Товщина тіла н.щ.	12,82
70	Висота гілок н.щ.	68,62
71(1)	Ширина вирізки	29,17
71a	Найменша ширина гілок н.щ.	35,02
8:1	Черепний показник	76,16
17:1	Висотно-поздовжній показник	72,27
17:8	Висотно-поперечний показник	94,89
9:8	Лобно-тім'яний показник	68,15
9:45	Лобно-вилицьовий показник	75,12
9:10b	Широтний лобний показник	84,29
10b:8	Коронально-поперечний показник	87,85
10b:29	Лобний широтно-поздовжній показник	101,2
10b:45	Коронарно-вилицьовий показник	89,11
1:25	Поздовжньо-сагітальний показник	49,49
29+30+31 100	Підсумки трьох хорд	3,38
5:1	Базілярно-поздовжній показник	52,85
5:25	Базілярно-сагітальний показник	26,15
5:30	Базілярно-тім'яний показник	86,91
11 8	Аурикулярно-поперечний показник	85,51
12 8	Потилично-поперечний показник	80,37
12 9	Потилично-лобний показник	80,37
12:10	Потилично-коронарний показник	99,40
27:26	Дуговий тім'яно-лобний показник	100
28:26	Дуговий потилично-лобний показник	99,24
28:27	Дуговий потилично-тім'яний показник	99,24
29:26	Показник кривизни лобної кістки	88,95
29:1	Лобно-поздовжній показник	60,83
30:1	Тім'яно-поздовжній показник	60,83
30:27	Показник кривизни тім'яної кістки	88,91
31:28	Показник кривизни потиличної кістки	78,56
31:1	Потилично-поздовжній показник	53,32
47:45	Загальний лицевий показник	86,04

Мартін	Абсолютні розміри та індекси	п. 4
48 45	Лицевий верхній показник	53,45
48 46	Верхній середнього обличчя показник	73,72
48 17	Верт. фацио-церебральний показник	51,10
45:8	Попереч. фацио-церебрал. показник	90,73
52:51	Показник орбіт (mf)	83,89
52:51a	Показник орбіт (d)	83,90
54:55	Носовий показник	45
40:5	Показник прогнатизма	95,96
63:62	Показник ширини піднебіння	74,32
16:7	Показник потиличного отвору	83,95
61:60	Щелепно-альвеолярний показник	112,9
66:9	Щелепно-лобний показник	110,1
66:45	Щелепно-вилицьовий показник	82,75
66:68	Нижньощелеповий показник	155,6
66:65	Нижньощелеповий широтний показник	91,68
L32	Кут профілю лоба (от п)	79°
L32(5)	Кут кривизни лобної кістки	141°
L72	Загальний кут обличчя	84°
L73	Кут середнього обличчя	82°
L75(1)	Кут виступу носу	37°
L77	Назо-малярний кут	129°
L79(4)	Базальний кут н.щ.	72°
L	Ламбдатичний кут	60,5°

За рахунок виступаючого потиличного горбу форма черепа в п. Verticalis наближається до пентагоноїдної. Обличчя ортогнатне, середньо високе, дещо сплюснене на рівні орбіт та різко профільоване в середній частині, з помірно розвинутою ікловою ямкою (Рис. 1). Орбіти широкі та середньо високі, за індексом — мезоконхні. Ніс середньо високий та середньо широкий, за показником вузький, сильно виступаючий, з низьким переніссям. Нижня щелепа масивна, гілки високі та широкі, добре розвинуті виступ та горби підборіддя.

Череп європеїдного типу, наближається до середньоєвропейського, або, за класифікацією К. Куна — мікшованого альпійського³. Такій помірний комплекс морфологічних ознак (мезокефалія, малий кут середнього обличчя, мезаконхія, чітке горизонтальне профілювання обличчя) для доби раннього заліза вважається притаманним населенню центральноєвропейського гальштату, що вразі співвідноситься з характером матеріальної культури поселення "Картал-посад".

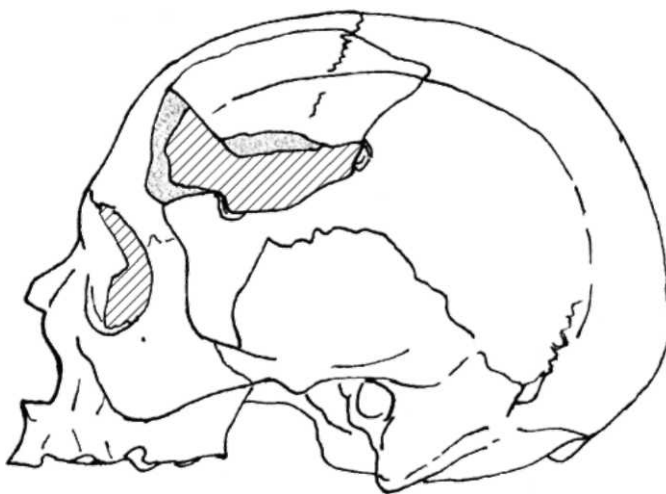

Рис. 1. Латеральна прорисовка черепа з поховання № 4, "Картал-посад" 2004 р.

Аномалії та епігенетичні ознаки⁴: відсутність третіх молярів; for. zygomaticofacialis (dex); for. parietalis (sin); for. mastoidea (sin et dex); os asterion (sin et dex); os Wormia sut. oc.-mast. (dex); porus crotaphiticobuccinatorius ^ex); подвоєнні can. condyloideus (sin).

Маркери епізодичного фізіологічного стресу⁵: прижиттєва втрата $M^{2,1}$, $P^{2(sin)}$, $I^{1(dex)}$ з подальшим зрощенням каверни; хронічний абсцес каверни C та P^1 ; деформація альвеолярної дуги в місцях втрати молярів; на правій тім'яній кістці — "тканина", сліди остеопорозу, запалення окістя (періостотит) правої стегнової та малої гомілкової кісток.

Травми та сліди оперативного втручання: Голівка правої стегнової кістки деформована поперечним косим рубцевим відколом (in situ) так, нібито удар був нанесений з внутрішньої поверхні стегна. Рубець округлений, структура шару губчатої тканини змінена з помітними слідами утворення кістяного мозолу.

Найбільш яскравою особливістю даного черепа безперечно є отвір, розташований від лівого птеріону до середньої частини вінцевого шову. Трепанційний отвір локалізується за стандартною схемою опису оперативного втручання на черепі людини, запропонованої угорським антропологом И. Немешкері у зоні IVa⁶. Загальна форма отвору полігональна, неправильна. Максимальна ширина зовнішнього краю отвору — 71, 06 мм; максимальна висота зовнішнього краю

отвору — 55, 10 мм. Максимальна ширина внутрішнього краю отвору — 63, 55 мм; максимальна висота внутрішнього краю отвору — 47, 45 мм.

При зачистці поховання, в ендокрані був знайдений фрагмент лобної та лівої тім'яної кісток, що зрослись по лінії середньої частини вінцевого шову. Цей фрагмент, який зачинає верхню частину трепа-наційного отвору, був, вірогідно, вдавнений до ендокрана при розкладі м'яких тканин голови.

Слідів реакції заживання макро- та мікроскопічно не простежується, краї гострі, помітна незмінена структура діплое.

Посередині правого вертикального краю отвору чітко читається місце удару гострим предметом (Рис. 2, 1). Краї компактні, радіально відшаровані від епіцентру удару. Структура діплое в місці нанесення удару деформована, змазана до глибини тканини кістки. Трепан увійшов в кість під кутом 45-50°. Інший, менш помітний слід травматизації кісткової тканини був локалізований по нижньому горизонтальному краю (Рис. 2,2). Удар був більш інтенсивний, — трепан проникнув глибше у черепну порожнину, залишивши після себе рваний край по периметру вхідного отвору, який зберігся. Можливо, після проникнення в кістяну тканину, трепан був використаний як важіль, що пояснює загальну ламану форму отвору, рвані та відкриті краї зколу.

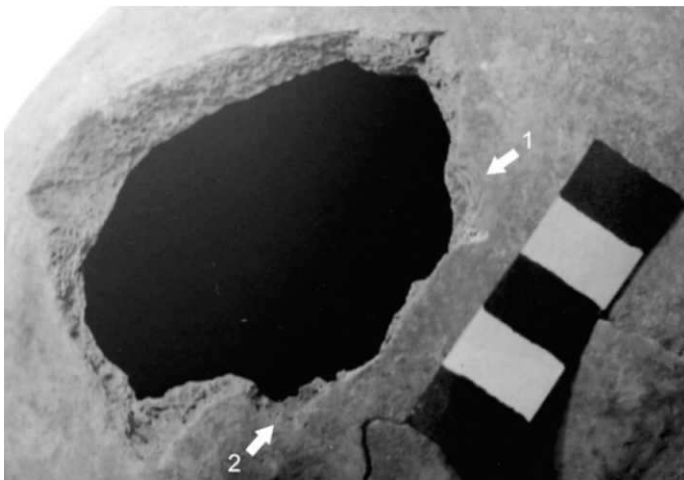

Рис. 2. Трепанацийний отвір на черепі з поховання № 4, "Картал-посад" 2004 р.

Оскільки точки ударів гострим предметом знаходяться в безпосередній близькості та мають травматологічну логіку⁷, наврядчи можна віднести цей факт черепної перфорації до наслідків бойового травматизму (яким, наприклад, є описана вище деформація голівки правої стегнової кістки). Відсутність слідів постоперативного заживання треба розглядати як ознаки посмертної трепанації або ж невдалого оперативного втручання, в результаті якого наступала смерть.

Прямі аналогії у поховальному інвентарі та морфотипі поховання № 4 спонукають нас шукати інші приклади оперативних маніпуляцій на черепі у населення ранньозалізної доби Центральної та Південно-Східної Європи. Як ми бачимо з численних прикладів, зібраних нещодавно М. Б. Медніковою, ця практика була достатньо поширена в епоху гальштату. При цьому диференційована діагностика штучних черепних пошкоджень дозволяє виділити можливу причину трепанації⁸. Проведена краніоскопія та рентгенографія не виявила на даному черепі гіпертензійної симптоматики (збільшені мозкові підвищення та пальцеві вдавлення), яка, за думкою Д. Г. Рохліна⁹ і П. Боева¹⁰, дозволяє інтерпретувати трепанацію як оперативне втручання через ендогенні причини. Характерно, що більшість відомих нам фактів трепанації в гальштатській культурі пояснюється саме як "ритуальна медицина"¹¹. Маргінальність інвентарю поховання № 4 на тлі всього городища, а також характер маніпулятивних слідів на черепі дозволяють нам вбачати в цьому випадку трепанації поширену обрядову практику "нейтралізації шкідливого впливу померлого".

Примітки:

1. Автор вдячний І. В. Бруяко за надану можливість використати антропологічний матеріал його розкопок.
2. Програма краніологічного дослідження за: Алексеев В. П., Дебев Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологического исследования. — М., 1964. — 127 с.
3. Сооп C.S. The races of Europe. — NY, 1939. — P. 137.
4. Програма дослідження аномалій та епігенетичних ознак будови черепа за: Мо-всесян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследований аномалий черепа //Вопросы! антропологии. — 1975. — Вып. 51. — С. 31-47.
5. Програма палеопатологічного дослідження за: Бужилова А. П. Древнее население. Палеопатологические исследования. — М., 1995. — 189 с.; й ж. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях //Историческая экология человека. Методика биологических исследований. — М., 1998. — Вып. 1. — С. 98122.
6. Nemeskeri J., Kralovansky A., Harsanyi L. Trephined skulls from the tenth century / /Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1965. — T.XVII. — P.344-346.
7. Медникова М.Б. Трепанация у древних народов Евразии. — М., 2001. — С. 43.
8. Ibid. — С. 52, 95-99.
9. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей (кости людей различных эпох — нормальные и патологически изменённые). — М.; Л., 1965. — С. 273 (?).

10. Boev P. *Symbolische Trepanationen //XXIle Congres international D'Histoire De La Medicine.*
— Budapest-Constantza, 1970. — P 123-124.
11. Ehrhardt S., Simon P. *Skelettfunde der Urnenfelder- und Hallstattkultur in Wurttemberg und Hohenzollern // Naturwissenschaftliche untersuchungen zur vor-und fruhgeschichte in Wurttemberg und Hohenzollern.* — Stuttgart, 1971. — B. IX. — S. 54-55.